वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (११)

२०.०९.२०११

पुनरावर्तनम्

- नकारान्तः पुंलिङ्गः पथिन्-शब्दः ।
- सर्वनामस्थानेषु 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति इकारस्य अकारादेशः, 'थो न्थः' इति थकारस्य न्थादेशः ।
- सौ 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' इति आकारः अन्तादेशः । पन्थाः ।
- अन्येषु सर्वनामस्थानेशु उपधादीर्घः । पन्थानौ, पन्थानः ।
- भसंज्ञायाम् 'भस्य टेर्लोपः' । पथः, पथा ।
- पदसंज्ञायां नलोपः । पथिभ्याम्, पथिभिः ।

- स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वात् टिलोपः ।
- शोभनः पन्थाः यस्याः सा
- सुपथिन् (ङीप्) ई ('ऋन्नेभ्यो ङीप्' - ४.१.५ - इति ङीप् प्रत्ययः)
- सुपथ्   ई   ('भस्य टेर्लोपः' - ७.१.८८)
- सुपथी सुमथी नगरी ।
- अनृभुक्षी सेना । (न विद्यते ऋभुक्षाः यस्याः सा)

- आत्त्वं नपुंसके न भवति, 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ।
- शोभनः पन्थाः यस्य तत् ।
- सुपथिन् (सुँ) स्
- सुपथिन्   ('स्वमोर्नपुंसकात्' - ७.१.२३- इति सोः लुक्)
- सुपथि   ('नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' - ८.२.७ - इति नलोपः)
- सुपथि वनम् ।

‘सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः’ (वा)

- हे सुपथिन् / हे सुपथि ।
- नलोपे कृते ’सम्बुद्धौ च’ (७.३.१०६) इति इकारस्य गुणे प्राप्ते,
- ‘नलोपः सुप्-स्वर-संज्ञा-तुग्विधिषु कृति’ इति नलोपस्य असिद्धत्वाद् ह्रस्वस्य गुणो न ।

- द्विवचने भत्वात् टिलोपः ।
- सुपथिन्   औ
- सुपथिन्   (शी) ई (‘नपुंसकाच्च’ - ७.१.१९ - इति शी)
- सुपथ्   ई (‘भस्य टेर्लोपः’ - ७.१.८८)
- सुपथी

- शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि ।
- सुपथिन् (जस्) अस्
- सुपथिन्   (शि) इ   (‘जश्शसोः शिः’ - ७.१.२०)
- सुपथ् अ न्   इ   (‘इतोऽत्सर्वनामस्थाने’ - ७.१.८६ - इति अकारादेशः)
- सुपन्थ् अ न् इ   (‘थो न्थः’ - ७.१.८७ - इति थस्य न्थादेशः)
- सुपन्थानि   (‘सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ’ - ६.४.८ - इति उपधादीर्घः)

- सुपथा ।
- सुपथे, सुपथिभ्याम् इत्यादि ।

नकारान्तः नपुंसकलिङ्गः सुपथिन्-शब्दः

शौ सर्वनामस्थानत्वात् अत्वम्, न्थादेशः, उपधादीर्घः

सोः लुक्, नलोपः । सोः लुका लुप्तत्वात् आकारादेशो न ।

	…कवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	सुपथि	सुपथी	सुपन्थानि
…क्तिः	सुपथिन् / हे सुपथि	हे सुपथी	हे सुपन्थानि
द्वितीयाविभक्तिः	सुपथि	सुपथी	सुपन्थानि
	सुपथा	सुपथिभ्याम्	सुपथिभिः
	सुपथे	सुपथिभ्याम्	सुपथिभ्यः
	सुपथः	सुपथिभ्याम्	सुपथिभ्यः
	सुपथः	सुपथोः	सुपथाम्
सप्तमीविभक्तिः	सुपथि	सुपथोः	सुपथिषु

भसंज्ञापक्षे ‘भस्य टेर्लोपः’ इति टिलोपः

भ्यामादिषु हलादिषु नलोपः

- नकारान्तः पुंलिङ्गः ‘पञ्चन्’ शब्दः ।
- नित्यं बहुवचनान्तः ।

- पञ्चन् (जस्) अस्

३६९. ष्णान्ता षट् (१.१.२४)

- पदद्वयम् । ष्णान्ताः, षट् ।
- 'बहुगणवतुडति संख्या' (१.१.२३) इत्यतः 'संख्या' इति अनुवर्तते ।
- षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।
- 'षड्भ्यो लुक्' (७.१.२२) ।
- षट्-संज्ञकेभ्यः परयोः जस्-शसोः लुक् स्यात् ।

- पञ्चन् अस् ('ष्णान्ता षट्' इति षट्संज्ञा)
- पञ्चन् ('षड्भ्यो लुक्' - ७.१.२२ - इति जसः लुक्)
- पञ्च ('नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' - ८.२.७)

- संख्या किम्?
- विप्रुषः, पामानः ।
- विप्रुष्-पामन् इत्येतयोः ष्णान्तत्वेऽपि संख्यावाचकत्वाभावात् जसः लुक् न

- शतानि, सहस्राणि इत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक्, सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमः तदविघातकत्वात् ।

- शत (जस्) अस्
- शत इ ('जश्शसोः शिः' - ७.१.२० - इति जसः शिः)
- शत न् इ ('नपुंसकस्य झलचः' - ७.१.७२ - इति नुमागमः)
- इदानीं नकारान्तत्वात्, शतशब्दस्य संख्यावाचकत्वात् षट्-संज्ञायां 'षड्भ्यो लुक्' इति जसः लुक् प्राप्नोति ।
- संनिपातपरिभाषाविरोधात् लुक् न भवति ।
- अङ्गस्य सर्वनामस्थानस्य च संनिपातम् आश्रित्य प्रवृत्तः नुमागमः षट्-त्वसम्पादनद्वारा सर्वनामस्थानस्य लुकं प्रति निमित्तं न भवति ।

- पञ्चभिः ।
- पञ्चभ्यः ।
- पञ्चभ्यः ।
- 'षट्चतुर्भ्यश्च' (७.१.५५) इति नुट् ।
- षट्-संज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य आमः नुडागमः स्यात् ।

- पञ्चन् आम्
- पञ्चन् न् आम् ('षट्चतुर्भ्यश्च' -७.१.५५- इति नुट्)

३७०. नोपधायाः (६.४.७)

- पदद्वयम् । न, उपधायाः ।
- 'अङ्गस्य' (६.४.१) इति अधिक्रियते । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (६.३.१११) इत्यतः 'दीर्घः' इति, 'नामि' (६.४.३) इति अनुवर्तते ।
- न-इति लुप्तषष्ठीकम् अङ्गस्य इत्यधिकृतस्य विशेषणम् ।
- नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे ।

- पञ्चान् नाम् ('नोपधायाः' - ६.४.७ - इति उपधादीर्घः)
- पञ्चा नाम् ('नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' - ८.२.७)

- पञ्चसु

नकारान्तः पुंलिङ्गः पञ्चन्-शब्दः

जश्शसोः लुक्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः			पञ्च
द्वितीयाविभक्तिः			पञ्च
तृतीयाविभक्तिः			पञ्चभिः
चतुर्थीविभक्तिः			पञ्चभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः			पञ्चभ्यः
षष्ठीविभक्तिः			पञ्चानाम्
सप्तमीविभक्तिः			पञ्चसु

भिसादिषु हलादिषु नलोपः

आमः नुडागमः, नामि उपधादीर्घः, नलोपः

- परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ।
- परमाश्च ते पञ्च च इति कर्मधारये पञ्चन् इत्यस्य प्राधान्यात् लुक्, नुट् च भवतः ।
- गौणत्वे तु न लुङ्नुटौ ।
- प्रियपञ्चा, प्रियपञ्चानौ, प्रियपञ्चानः ।
- प्रियाः पञ्च यस्य सः इति बहुव्रीहिः । राजन्-शब्दवद्रूपाणि ।
- प्रियपञ्च्ञाम् ।
- अल्लोपे कृते नकारस्य श्चुत्वेन ञकारः । द्वयोः ञयोः मध्ये चकारः फलति ।

- एवं सप्तन्, नवन्, दशन् ।